

KASBIY FAOLIYATDA QOBILIYAT, EHTIYOJ VA MOTIVLARNING O'RNI

Karimov Islom Jamshid o'g'li

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti magistri

islomk627@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada kasbiy faoliyatda qobiliyat, ehtiyoj va motivlarning o'rni borasida kerakli ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy qobiliyat, motivatsiya, motiv, ehtiyoj, kasbiy o'sish, umumiy va maxsus qobiliyat, mehnat motivatsiyasi.

Аннотация: Данная статья предоставляет необходимую информацию о роли способностей, потребностей и мотивов в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: профессиональные способности, мотивация, мотив, потребности, профессиональный рост, общие и специальные способности, трудовая мотивация.

Abstract: This article provides necessary information on the role of abilities, needs and motives in professional activity.

Keywords: professional abilities, motivation, motive, needs, professional growth, general and special abilities, work motivation.

KIRISH.

Kasbiy qobiliyat bu kasbiy tayyorgarlik jarayonida shakllangan, kasbiy moslashuv va ish tajribasi davomida rivojlanishda davom etadigan qobiliyatlar yig'indisi. Kasbiy qobiliyat, umumiy va xususiy qobiliyat, mayllar asosida shakllanadi va ularning elementlarini o'zgartirilgan holda o'z tarkibiga qabul qiladi. Qobiliyat va tayyorgarlik tushunchasini farqlash kerak. Tayyorgarlik bu muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli bajarishga imkon beradigan, bilim, ko'nikma va fazilatlar jamlanmasidir. Kasbiy qobiliyat tayyorgarlikni rivojlantirish va ma'lum darajada kasbiy mahoratga erishish uchun zarurdir.

Psixologiyada qobiliyatlar muammosini V.N.Drujinin, A.G.Kovalev, V.A.Kruteskiy, K.K.Platonov, S.L.Rubinshteyn, B.M.Teplov va V.D.Shadrikovlar o'rgangan. B.M.Teplovga ko'ra, qobiliyatlar – har qanday faoliyatni muvaffaqiyatli bajarish bilan bog'liq bo'lgan, lekin allaqachon shakllantirilgan bilim, ko'nikma va qobiliyatlar bilan cheklanmagan shaxsning individual psixologik va harakatlantiruvchi xususiyat⁵⁰. Ushbu fikrni umumlashtirsak B.M.Teplov qobiliyat tushunchasini muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli bajarish uchun seb'ektiv shartlar sifatida ta'kidlagan.

S.L.Rubinshteyn qobiliyat – bu murakkab sintetik shakllanish bo'lib, ularsiz odam biron bir muayyan faoliyatni amalga oshirishga qodir bo'lmagan bir qator fazilatlarni va maxsus

⁵⁰ Б.Г..Теплов. Психология индивидуальных различий.

tashkil etilgan faoliyat jarayonida rivojlanadigan xususiyatlarni o'z ichiga oladi deb ta'kidlagan.

A.G.Kovalyov esa qobiliyatlarni aniqlashda shaxs-faollik yondashuviga amal qiladi, qobiliyatlarni faoliyat talablariga javob beradigan inson shaxsiyat xususiyatlarining ansambli yoki sintezi sifatida belgilashini ta'kidlaydi.

K.K.Platonov – qobiliyatlar bu shaxsning tuzilishi va unga ko'rsatilgan faoliyat tomonidan qo'yiladigan talablar orqali ochiladigan, umuman shaxsning muayyan faoliyatga muvofiqlik darajasi deb ta'riflaydi.

Qobiliyatlar psixologiyasida umumiy va maxsus qobiliyatlarni hamda kasbiy qobiliyatlarga ajratiladi. Umumiy qobiliyatlar har xil turdagi bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishga imkon beradi va ularni ko'plab faoliyatda qo'llaniladi. Umumiy qobiliyatlar aql bilan tenglashtiriladi va umumiy intellectual qobiliyatlar kabi belgilanadi. V.N.Drujinin umumiy qobiliyatlar aql-zakovatdan tashqari o'rganish qobiliyati va ijodkorlik qobiliyatini ham o'z ichiga oladi deya qarashadilar.

Maxsus qobiliyatlar shaxsning maxsus iste'dodlarni talab qiladigan faoliyatdagi muvaffaqiyatni va ularning rivojlanishini belgilaydi. Masalan, musiqiy, ijodiy, adabiy, badiiy, texnik, lingvistik, matematik, fizik, sport, kabi boshqa ko'plab qobiliyatlar kiradi. Umumiy qobiliyatlar maxsus qobiliyatlarning o'sib borishiga to'sqinlik qilmaydi. Umumiy va maxsus qobiliyatlar birga mavjud bo'ladi, to'ldiradi va bir-birini boyitadi.

Kasbiy qobiliyatlar – bu shaxs shaxsining individual psixologik xususiyatlari bo'lib, uni boshqalardan ajratib turadigan, berilgan kasb talablariga javob beradigan va muvaffaqiyatli ishlashning asosiy sharti hisoblanadi. Shaxslar kasbiy faoliyatni rivojlanishining oldingi bosqichlarida rivojlangan qobiliyatlari asosida tanlaydilar. Shaxslar bir faoliyatdan boshqasiga o'tishlari, turli turli xil qobiliyatlarni rivojlantirishlari va ularni har-xil usulda birlashtirishlari mumkin bo'ladi. Kasbiy qobiliyatlar umuminsoniy qobiliyatlar asosida rivojlanadi, shuningdek agar ular ilgari yoki bir vaqtning o'zida paydo bo'lsa, aniq qobiliyatlarga tayangan holda shakllanadi va rivojlanadi.

Umumiy va maxsus kasbiy qobiliyatlar bir biridan farqlanadi. Umumiy kasbiy qobiliyatlar – muayyan faoliyat tomonidan shaxsdan talab qilinadigan psixologik xususiyatlardir. Ular kasb predmeti (texnika, tabiat, inson, badiiy obraz, timsol,) bilan belgilanadi. Maxsus kasbiy qobiliyatlar – ma'lum bir kasb doirasida, ammo torroq mutaxassislikka ega bo'lgan shaxsdan talab qilinadigan psixologik xususiyatdir. Kasbiy faoliyat qanchalik murakkab bo'lsa, aniq kasbiy qobiliyatlarni rivojlantirish zarurati shunchalik muhim bo'ladi.

Har qanday iste'dod qobiliyatga aynalishi uchun avvalo uzoq rivojlanishdan o'tishi kerak. Ko'pgina insonlar uchun bu rivojlanish inson tug'ilishidan boshlanadi va u tegishli qobiliyatlar rivojlangan faoliyat turlari bilan mashg'ul bo'lishda davom etsa umrining oxirigacha to'xtamaydi. Qobiliyatlarning rivojlanishi ko'p jihatdan bu iste'dodlarning rivojlanishiga imkon yaratilgan shart-sharoitlarga bog'liqdir. Shunday shart-sharoitlarning yaratilishidan biri oilaviy tarbiyadir. Agar ota-ona o'z farzandining qobiliyatlarini

rivojlantirishga e'tibor qaratsa, ularning farzandlari har qanday iste'dodni kashf qilish ehtimoli bolalar o'z holiga qo'yilgandan ko'ra yuqori bo'ladi.

Kasbiy yo'nalishga bo'lgan ehtiyoj har bir shaxs duch keladigan o'ta dolzarb masala – hayot yo'lini tanlash va kasbiy o'zini o'zi belgilash muammosidan kelib chiqadi. Tarixdan bizga ma'lumki, kasbga yo'naltirishning ikkita konsepsiyasi ishlab chiqilgan bo'lib, ularni fransuz psixologi A.Leon diagnostik va tarbiyaviy deb nomlagan.

Birinchisi - diagnostika – shaxsning kasb tanlashini ularning kasbiy yaroqliligini aniqlash uchun qisqartiradi. Ya'ni, maslahatchi shaxsning qobiliyatlarini o'lchash uchun testlardan foydalanadi va ularni kasb talablari bilan taqqoslab, shaxs ushbu kasbga mosmi yoki yo'qmi degan xulosaga keladi.

Ikkinchisi – tarbiyaviy – konsepsiya shaxsning kasbiy hayotga tayyorlashga, rejalashtirilgan tarbiyaviy ta'sirlarga muvofiq o'zini o'zi belgilashga qaratilgan bo'ladi. Kasbga yo'naltirish har ikkala yondashuvni bitta zanjirga birlashtirilganda: shaxsning qobiliyatlarini aniqlash va uning kelajakdagi kasbiga tayyorgarlik ko'rishga yordam bergan taqdirdagina hal qilinishi mumkin, deb ishoniladi.

Motiv bu shaxsning harakatlarini faollashtiradigan, rag'batlantiradigan, va belgilangan madsad sari yo'naltiradigan ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lgan insonning ichki holatidir. Motivatsiyaning kaliti uning insonning ehtiyojlari bilan uzviy bog'liqligidir. Odamlar qandaydir ehtiyojni (biologic yoki ijtimoiy) qondirishga bo'lgan ehtiyojni (har doim ham ongli ravishda tan olinmaydi) boshdan kechirganlarida paydo bo'ladigan tashvish va tashvish holatida namoyon bo'ladigan keskinlikni kamaytirishga intiladi.

Insonlar kasbiy faoliyatda turli xil, ham fiziologik, ham ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishga intiladi. Ko'pchilik uchun mehnat asosiy biologik ehtiyojlarni (oziq-ovqat, kiyim-kechak, boshpana va hakovolar) qondirishga yordam beradigan pul toppish usulidir. Kasbiy mehnat insonga nafaqat biologik, balki ijtimoiy ehtiyojlarni – ijtimoiy mavjudot sifatida insonga xos bo'lgan ehtiyojlarni ham qondirishga imkon yaratadi. Pul topishdan tashqari, insonlar boshqalarda yaxshi taassurot qoldirishga, yaxshi munosabatlar o'rnatishga, o'zlarini tasdiqlashga, rivojlanishga boshqa shaxslarga ta'sir o'tkazishga va kelajakka ishonchni his qilishga intiladi. Insonning xulq-atvoriga turtki bo'lgan barcha ehtiyojlar to'liq tan olinmaydi. Masalan, hokimiyat va mustaqillikka bo'lgan ehtiyoj har qanday bosimga yoki kuchaygan tashqi nazoratga o'ta sezgir reaksiyada namoyon bo'lishi mumkin, garchi bunday xatti-harakatlarning haqiqiy manbalari tan olinmasa ham.

Motivatsiya shaxs xatti-harakatlarini maqsadga muvofiq qiladi. Bu yerda maqsad shaxsning biror bir narsaga bo'lgan ehtiyojini yo'q qilishga olib kelishi mumkin.

Ehtiyoj – bu normal hayotni saqlab qolish uchun zarur bo'lgan tashqi narsasining yetishmasligidir. Motivatsiyaning asosiy funksiyalari:

- Harakatga motivatsiya
- Faoliyat yo'nalishi
- Xatti-harakatlarni nazorat qilish va qo'llab-quvvatlash.

Harakat qilish uchun motivatsiya ya'ni motivlar shaxsni harakat qilishga majburlaydigan yoki harakat qilishga undaydigan narsadir. Shu ma'noda ehtiyojni qondiradigan aniq maqsadga erishish yo'lida faol harakat qilgan shaxs motivatsiyali, ehtiyojni qondirishga harakat qilmagan shaxs passiv, befarq yoki harakatsiz kishi motivsiz yoki motivatsiyasi past hisoblanadi.

Faoliyat yo'nalishi. Insonlar doimo o'z maqsadlariga qanday erishish haqida qaror qabul qilishadi. Misol uchun, xo'jayinida ijobiy taassurot qoldirmoqchi bo'lgan xodim turli variantlardan birini tanlashi mumkin: ayniqsa muhim vazifada qattiq ishlash, xo'jayiniga yaxshilik qilish yoki unga aktiv shaklda xushomad qilish. Bu harakatlarning barchasi umumiy bir xil xususiyatlarga ega: ular insonning harakatlarini mos keladigan, ehtiyojni qondiradigan, aniq maqsadga erishishga yo'naltiradigan tanlovlarni ifodalaydi.

METODOLOGIYA VA NATIJALAR

Biz tadqiqotimizda Kasb tanlash motivini aniqlash metodikasi va O'quvchilarning kasbga yo'nalganligini aniqlash metodikasini qo'lladik. Kasb tanlash motivini aniqlash metodikasi orqali o'quvchilarning u yoki bu kasbga moyillik ifodalanishi bo'lgandava u bir kasbni tangalagan holda bo'lganda shu kasbni tanlash motivini qanday ekanligini bilish zarur ekanligini inobatga olib, ushbu metodikani qo'lladim. Ya'ni hozirgi vaqtda yuqori sinf o'quvchilari o'z kasblarini tanlab, usha kasbni egallashga harakat qiliishi tabiiy. Kasbiy motivatsiya bu – kasb tanlashga sabab bo'ladigan aniq rag'batlantiruvchi kuch va harakatdir.

Bugungi kunda har bir inson nng kasblar olamida o'z o'rnini topishi, kasbiy o'zligini anglashi, jamiyatda o'z o'rnini topsihga intilishi va unga qiziqishlari kun sayin ortib borayabdi. Shaxslarning minglab kasblar ichidan qaysi birini tanlsh, unga shaxsiy moyilligi, layoqati va qiziqishlarining mos kelishi yoki mos kelmasligini bilish kishi istiqbolida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli o'quvchilarning kasblar olamida qaysi kasbga qiziqishini bilish uchun o'quvchilarning kasbga yo'nalganligini aniqlash metodikasi olindi. Ushbu metodika tadqiqot ishimizda muhim o'rin egallaydi.

Sinaluvchilardagi kasbiy motivatsiyani aniqlash bo'yicha parametrik mezonlarda hisoblaganimizda faqat sinflar kesimida ishonchli farqlar aniqlandi. Unga ko'ra nufuzli kasbni egallash, jamiyatda mavqega ega bo'lishga intilish motivining ustunligi ($t=-0,999$; $p\geq 0,05$) va tanlangan kasbdan moddiy manfaatdorlikka ega bo'lish motivining ustunligi ($t=-0,632$; $p\geq 0,05$) shkalasida ijobiy farqlar kuzatilmagan bo'lsa, tanlangan kasbning ijod bilan bog'liqligi, yangi texnologiyalarni yaratish, zarur malaka va ko'nikmalarni egallashga intilish ($t=-2,281$; $p\leq 0,05$) shkalasida farqlar kuzatildi.

1-jadval

Kasb tanlash motivini aniqlash metodikasi bo'yicha Styudent t mezoni asosida sinf tafovutlari tahlili

Ko'rsatkichlar	Sinf	N	O'rtacha qiymat	Standart og'ish	t	p
	10	38	3,89	1,521	-0,999	0,320

Nufuzli kasbni egallash, jamiyatda mavqega ega bo'lishga intilish motivining ustunligi	11	52	4,25	1,846		
Tanlangan kasbdan moddiy manfaatdorlikka ega bo'lish motivining ustunligi	10	38	4,53	1,447	-0,632	0,529
	11	52	4,75	1,908		
Tanlangan kasbning ijod bilan bog'liqligi, yangi texnologiyalarni yaratish, zarur malaka va ko'nikmalarni egallashga intilish	10	38	4,76	1,261	-2,281	0,025*
	11	52	5,56	2,033		

Ushbu tadqiqotda 11-sinf sinaluvchilarning kasbning ijod bilan bog'liqligi, yangi texnologiyalarni yaratish, zarur malaka va ko'nikmalarni egallashga intilish yuqoriroq ekan. Buni 11-sinfga kelib barcha umumta'lim fanlaridan bilimga ega bo'lishi va kasb bo'yicha yakuniy xulosalarga kelgani bilan izohlash mumkin.

Kasb tanlash motivini aniqlash metodikasini sinaluvchilarning tanlagan kasbiy qiziqishlari bilan o'zaro bog'liqligini tekshirganimizda nufuzli kasbni egallash, jamiyatda mavqega ega bo'lishga intilish motivining ustunligi transport shkalasi bilan ($r=0,237$; $p<0,05$), san'at va madaniyat shkalasi bilan ($r=0,217$; $p<0,05$) bog'liqligi mavjud ekani aniqlandi. Bunga ko'ra transport haydovchilari misol uchun uchuvchilarni va san'atkor qo'shiqchilarni jamiyatdagi mavqeyi baland bo'lgani uchun tanlashar ekan. Tanlangan kasbdan moddiy manfaatdorlikka ega bo'lish motivining ustunligi shkalasi transport shkalasi bilan ($r=0,299$; $p<0,01$), pedagogika bilan ($r=0,207$; $p<0,05$), ijtimoiy iqtisodiy soha ($r=0,264$; $p<0,05$) shkalasi bilan bog'liqligi aniqlandi. Unga ko'ra transport sohasi ijtimoiy-iqtisodiy va pedagogika sohasiga qiziqishda moddiy manfaatlar ham ustun bo'lar ekan. Chunki bu sohalarning oylik maoshi yuqori hisoblanadi.

2-jadval

Pirson korrelyatsiya mezonini bo'yicha Kasb tanlash motivini aniqlash metodikasi va Qiziqishlar xaritasi metodikasi bilan o'zaro bog'liqligi

Ko'rsatkichlar	Nufuzli kasbni egallash, jamiyatda mavqega ega bo'lishga intilish motivining ustunligi	Tanlangan kasbdan moddiy manfaatdorlikka ega bo'lish motivining ustunligi	Tanlangan kasbning ijod bilan bog'liqligi, yangi texnologiyalarni yaratish, zarur malaka va ko'nikmalarni egallashga intilish
----------------	--	---	---

Sanoat	0,070	0,193	-0,077
Transport	0,237(*)	0,299(**)	0,020
Aloqa	0,140	0,197	-0,147
Qurilish	0,133	0,097	-0,210(*)
Uy-joy, kommunal xo'jalik	0,040	0,113	-0,165
Tibbiyot	-0,012	0,069	-0,159
Qishloq va o'rmon xo'jaligi	-0,047	-0,065	-0,243(*)
Pedagogika	0,086	0,207(*)	0,062
San'at va madaniyat	0,217(*)	0,156	0,109
Ijtimoiy-iqtisodiy soha	0,062	0,264(*)	0,100
Savdo umumiy ovqatlanish va xizmat ko'rsatish	0,096	0,170	0,029

Izoh: * $p \leq 0,05$ (95 %), ** $p \leq 0,01$ (99%), *** $p \leq 0,001$ (99.9%)

Tanlangan kasbning ijod bilan bog'liqligi qurilish ($r = -0,210$; $p < 0,05$) va qishloq va o'rmon xo'jaligi shkalasi ($r = -0,243$; $p < 0,05$) bilan manfiy korrelatsiya aniqlandi. Ya'ni bu yo'nalishga qiziqadiganlarda ijodiy fikrlash pastroq bo'lar ekan.

XULOSA

Kasbiy faoliyatga yo'nalganlikning psixologik asoslariga bo'lgan ilmiy yondashuvlar, kasbiy yo'nalganlikni o'rganuvchi metodikalar tasnifini ko'rib chiqdik. Kasbiy faoliyatga yo'nalganlikning psixologik asoslariga bo'lgan ilmiy yondashuvlarda Rus adabiyotida mehnat sub'ektining kasbiy o'zini o'zi belgilash masalalari E.F.Zeer, E.A.Klimov va N.S.Pryajnikovlar o'z asarlarida eng izchil va har tamonlama ko'rib chiqqanlar. Shaxsning kasbiy dunyoda o'z o'rniga bo'lgan hissiy munosabati jarayoni sifatida namoyon bo'ladigan kasbiy o'z-o'zini belgilash ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga, yoshga bog'liq inqirozlarda, jamoadagi shaxslararo munosabatlar va boshqa inqirozlar bilan belgilanadi. Biroq yetakchi rol shaxsning faolligi va o'z rivojlanishi uchun mas'uliyatiga tegishlidir. Kasbiy o'z-o'zini belgilash shaxsning muayyan kasbda va umuman madaniyatda o'z-o'zini anglashining muhim ekanligi o'rganildi.

Shaxsni kasbiy yo'naltirish statistik emas, u jamiyatning maqsadlar, shakllar, usullar, vazifalar va umuman, kasbiy yo'naltirishning mohiyatini tushunish, o'zgarishi bilan rivojlanadi. Bundan tashqari, kasbiy yo'naltirish tushunchasi turli fanlar bilan aloqadorligi sababli talqin qilish, yondashuvlarning xilma-xilligi mavjudligini anglatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Super D. Career development Theory. N.Y. 1990.
2. Yulchiyeva Z.N. Kasbiy faoliyat psixologiyasi. O'quv qo'llanma; - T: "History and page", Toshkent, 2022.
3. Yulchiyeva Z.N. Kasbiy psixologiya. O'quv qo'llanma, Toshkent. 2019
4. Zufarova M.E., Umumiy psixologiya. O'quv qo'llanma. – T: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
5. Гудкова Е.В. Основы профориентации и профессионального консультирования, Учебное пособие Челябинск, 2004.
6. Зеер Э.Ф. Психология профессий. М: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003.
7. Каратаева С., Масалиева Н. Теория и практика профессиональной ориентации. Учебно-методическое пособие, Бишкек., 2023.
8. Климов Е.А. "Как выбрать профессию" Москва, 1990.
9. Теплов Б.Г. Психология индивидуальных различий.
10. Muratova Sh. Inson ehtiyojlarining rivojlanish xususiyatlari psixologiyasi. Maqola. 2025. (<https://cyberleninka.ru/article/n/inson-ehtiyojlarining-rivojlanish-xususiyatlari-psixologiyasi/viewer>).
11. Kalillayeva U.A., Deviant xulq-atvorli o'smirlarda kasb tanlash motivatsiyasini shakllantirishning pedagogik-psixologik determinantlari. PhD dissertatsiyasi avtoreferati., Nukus, 2024.
12. Allamberganov A.J., Umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarida kasbiy-texnologik komponentlikni rivojlantirish. PhD ilmiy darajasini olish uchun tayyorlagan dissertatsiya., Nukus 2020.

Internet saytlari

<https://infourok.ru>

www.Unlibrary.uz

www.natlib.uz

www.dissercat.com

www.cyberleninka.ru